

УДК 94 (477. 54) «1919/1922»: 351. 746. 1. 075. 1

Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.)

Труш Світлана Миколаївна

ХНУ імені В. Н. Каразіна

аспірантка кафедри історії України

Контакти: (098)600-79-87; E-mail: trush-sweta@yandex.ru

Труш Світлана. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.).

У статті розглянуто питання організації та функціонування Надзвичайної комісії на місцях, в повітах та волостях, у формі повітових надзвичайних комісій та політичних бюро. Виявлено, що діяльність органів НК на місцях була покликана забезпечити виконання постанов радянської влади.

Ключові слова: повітова надзвичайна комісія, політичне бюро, Харківська губернія.

Труш Светлана. Органы Чрезвычайной комиссии на территории Харьковской губернии: уездные комиссии и политические бюро (1919–1922 гг.). Стаття посвящена проблеме организации и функционирования Чрезвычайной комиссии на местах, в уездах и волостях, в форме уездных ЧК и политических бюро. Несмотря на ряд различий, деятельность органов ЧК на местах была призвана обеспечить исполнение постановлений советской власти.

Ключевые слова: уездная чрезвычайная комиссия, политическое бюро, Харьковская губерния.

Trush Svitlana. Extraordinary Commission bodies in Kharkiv province: the uezd commission and the politburo (1919–1922). The paper deals with the organization and functioning of the Extraordinary Commission on the ground in the form of the uezd commission and the politburo. The author found that the

activities of the Cheka was to ensure implementation of the decisions of the Soviet government.

Keywords: the uezd Cheka, the politburo, Kharkiv province.

Функціонування та діяльність органів Надзвичайної комісії на території Харківської губернії є малодослідженим питанням серед дослідників. З одного боку, це зумовлене браком джерел, що вповні б висвітлювали цю проблему, а з іншого, низька дослідницька активність у цьому напрямку може бути пояснена історіографічною традицією, зосередженою на вивченні діяльності центральних органів – ВУНК та її губернських представництв. Дослідження питання організації роботи та діяльності надзвичайних комісій на місцях, в повітах та волостях, має принципове значення для інтерпретації значення ВУНК у становленні радянської влади. В умовах початку ХХ століття, коли відсутня розвинена інфраструктура та комунікації, встановлення безпосереднього контролю над певною територією мало дуже важливе значення. Перманентні бойові дії на більшій частині території України та в Харківській губернії зокрема, в роки Української національно-демократичної революції спонукали більшовиків до прискореної організації життєздатної адміністративної системи та встановлення контролю над суспільством.

Отже, дослідження функціонування та діяльності органів Надзвичайної комісії на повітовому та волосному рівнях дозволить відповісти на питання про ефективність цього органу на місцях, його роль та значення в процесі зміцнення більшовицької влади на території Харківської губернії.

Історіографія питання є недостатньо розробленою. Дослідники проблем НК як радянського [12], так і сучасного періодів [11; 17], у своїх роботах акцентували увагу на діяльності центральних та губернських органів НК. Діяльність повітових НК, політбюро є маловивченою. В роботах побіжно

згадується факт їхнього існування, у С. Мельгунова, наприклад, повітові НК постають виключно як інструменти «червоного терору» [13].

Більш детально діяльність повітових та волосних органів НК на території Харківської губернії проаналізовано в спільній статті Л. Радченко та В. Семененка, де висвітлено питання антибільшовицького руху на Харківщині в 1919–1920-х рр. [16].

Джерельну базу дослідження склали як опубліковані [10; 14], так і архівні матеріали. Архівні джерела відіграли ключову роль при написанні статті, оскільки матеріалів, що висвітлюють роль повітових органів НК, бракує з цілої низки причин. Були опрацьовані фонди Харківської губНК [8], Валківського [2-3], Зміївського [4], Чугуївського повітових виконкомів [5], Харківського губвиконкому [6-7], Данилівської волосної НК [9] та інших, що зберігаються в ДАХО.

Хронологічні рамки дослідження – 1919–1922 рр. – період існування органів Надзвичайної комісії на території Харківської губернії до їхньої реорганізації в ДПУ [17, с. 51].

Органи ВУНК у вигляді повітових комісій почали виникати в Харківській губернії стихійно при місцевих Радах одразу після проголошення тут радянської влади наприкінці 1918 – на початку 1919 р. Іноді навіть можна було зустріти волосні надзвичайні комісії, зокрема, в архівних документах є згадка про існування такого органу в с. Данилівка Харківської губернії [9, арк. 1-2].

Правове становище повітових комісій було визначено Положенням ВЧК про губернські та повітові комісії від 28 жовтня 1918 р. [10, с. 193]. Як відомо, нормативно-правові акти ВЧК мали юридичну силу і на українських територіях, підконтрольних більшовикам.

Згідно з цим Положенням, у повітових надзвичайних комісіях структура була подібна до губернських, а саме: створювалися відділи по боротьбі зі спекуляцією та об'єднаний по боротьбі з посадовими злочинами та

контрреволюцією. Крім того, існувала комендатура та господарський відділ [10, с. 193-194].

Штат співробітників передбачався досить чисельним: голова комісії та його товариш, секретар, 3 слідчих, 10 комісарів-розвідників, а також група допоміжних співробітників (канцеляристи, кур'єри, завгосп тощо) у складі 12 осіб [8, арк. 4].

Головною проблемою при створенні повітових надзвичайних комісій була кадрова, оскільки чекістами могли бути лише комуністи, а на посади канцеляристів, завгоспів, журналістів могли претендувати безпартійні, але з відповідною освітою [11, с. 112].

Харківській губернській надзвичайній комісії у першій половині 1919 р. вдалося налагодити роботу місцевих комісій в таких повітах, як Ізюмський, Куп'янський, Охтирський, Зміївський, Лебединський, Валківський, Чугуївський, Сумський, Вовчанський, Слов'янський, Старобільський та Богодухівський [8, арк. 13].

Як зазначалося вище, існує проблема браку джерел, що висвітлюють функціонування та діяльність повітових комісій, але документи Валківської повітової надзвичайної комісії, що існувала з лютого до червня 1919 р., дозволяють уявити напрямки та масштаби роботи, ефективність органів НК на місцях, оскільки характер функціонування цих органів був достатньо уніфікований.

Організація діяльності Валківської повітової НК мала багато спільних рис з губернською комісією. Так, повітова НК теж мала позасудові повноваження, справи розглядалися колегіально, при чому Колегія повітНК мала право виносити будь-який вирок – присудження штрафу, позбавлення волі на різний термін ув'язнення і вища міра покарання через розстріл. Щоправда, в останньому випадку справа разом з підсудним мала бути направлена до Харківської губернської НК на затвердження [3, арк. 24, 29].

Повітові НК згідно з принципом централізації органів НК безпосередньо підпорядковувалися губернським комісіям: поруч з загальними нормативно-правовими документами, що регламентували роботу НК, юридичну силу тут мали і циркулярні листи очільників губернської НК. Повітові НК були підзвітні губернським – щотижня мусили надавати звіт про стан повіту та діяльність НК, а щомісяця рапортувати про власні успіхи у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами [3, арк. 3, 5-6].

Особливість роботи повітових НК полягала у тому, що комісія мала протидіяти «контрреволюційним виступам» селян, невдоволених більшовицькою політикою «воєнного комунізму». Чекісти виявляли та знешкоджували, направляючи до в'язниць, організаторів та активних учасників антирадянських виступів. Так, тільки за лютий 1919 р. Валківська НК придушила три виступи селянства, невдоволеного введенням надзвичайного податку, – у Високопіллі, Новій Водолазі та Комишуваті [3, арк. 3].

Ще однією особливістю діяльності повітових НК, порівняно з губернськими, можна вважати більшу кількість справ, порушених проти незаконного самогоноваріння та вживання алкоголю домашнього виробництва. Так, наприклад, за квітень 1919 р. Колегією Валківської повітової НК було розглянуто 20 справ за зловживання та варіння самогону, у відсотковому відношенні це аж 24 % від загальної кількості, а в травні цей показник збільшився до 29 %. [3, арк. 43, 102]. Така увага до проблем нелегального самогоноваріння була продиктована тим, що селяни таким чином переробляли зернові надлишки, які радянська влада намагалася відібрати. До осіб, у яких загони НК виявляли заховані продукти або сурогатний алкоголь, застосовувалося покарання у вигляді конфіскації майна та ув'язнення [3, арк. 36]. Звісно, в містах ця проблема не стояла так гостро, у той час як у сільській місцевості мала «контрреволюційний» та «антирадянський» характер.

Характер інших справ, розглянутих Колегією Валківської повітової НК, у квітні 1919 р.: 36 % «контрреволюція», 27 % «спекуляція», 5 % «посадові злочини», 4 % «вбивство» та «замах на вбивство», 2 % «дезертирство». [3, арк. 43]. У травні 1919 р. чисельно справ було розглянуто більше, але напрямки діяльності аналогічні: 26 % «контрреволюція», 25 % «спекуляція», 13 % «посадові злочини», інше – 6 % [3, арк. 102]. Варто зазначити, що у радянському кримінальному законодавстві зазначеного періоду склад «контрреволюційного злочину» визначався досить широко. Коли мова йде про «контрреволюцію» в повітах, маються на увазі селянські виступи проти більшовиків та антирадянська агітація.

Таким чином, діяльність органів Надзвичайної комісії в повітах Харківської губернії в зазначений період мала сприяти укріпленню радянської влади та реалізації політики «воєнного комунізму». Лівова частка справ, які розглядалися повіт НК, були порушені або проти активних учасників антирадянських виступів на селі, або проти тих, хто ухилявся від сплати надзвичайних податків та продрозверстки.

21 червня 1919 р. було прийнято рішення про ліквідацію повітових надзвичайних комісій на території УСРР. Про причини цього рішення в офіційних документах йшлося досить туманно [14, с. 84-85]. Можливо, через наступ Добровольчої армії А. Денікіна та встановлення влади білогвардійців на більшій частині території УСРР вище керівництво вирішило ліквідувати мережу надзвичайок. В РСФРР повітові НК були розформовані ще на початку 1919 р. Згідно з Постановою ВЦВК від 24 січня 1919 р. це було здійснено «з метою правильної організації і більш раціональної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами» [10, с. 243-244]. Але більш вірогідно, що повітові НК повністю дискредитували себе в очах місцевого населення через свавілля місцевих чекістів. Про негативну реакцію населення писав свого часу голова ВУНК М. Лацис, що закликав не дивитися на НК як на «страховисько» [14, с. 57-58]. Очільник ВУНК у листі до В.

Леніна пояснював, що НК на Україні створені поспіхом за відсутності нормального кадрового забезпечення «впустили до себе багато зла», і звідси всі проблеми – зловживання службовим становищем, корупція серед співробітників НК [14, с. 91-92].

Повітові НК, підкоряючись лише губернській комісії, перетворилися на місцях у самостійні органи, що не співпрацювали з місцевими радянськими органами влади. Відсутність злагодженості приводила до гострих конфліктів, зокрема у таких повітових містечках, як Богодухів, Старобільськ та Куп'янськ, зокрема у Куп'янську обурені свавіллям місцевої НК червоноармійці розігнали цей орган. [11, арк. 48; 2, арк. 32-35].

Найбільш невдоволеною політикою більшовиків загалом та діяльністю та методами НК верствою суспільства було селянство. На Харківщині це спричинило до масового соціального вибуху у травні 1919 р. Цікаво, що найбільш популярним гаслом повстанців виявилось «Геть надзвичайки, комісарів і жидів!» [16, с. 171-174].

Отже, на думку більшості дослідників, головною причиною ліквідації надзвичайних комісій у повітах було намагання більшовиків зберегти лояльність населення в умовах наступу добровольчих військ.

Дискредитовані повітНК не були відновлені після повернення більшовиків на українські землі наприкінці 1919 р., за виключенням кількох міст. Було прийнято рішення про зосередження всієї оперативної, слідчої та позасудової діяльності проти контрреволюції, спекуляції, посадових злочинів, саботажу тощо на території губернії в губернських НК. Для зв'язку з місцевими органами влади про підготовку заколоту, факти антирадянської агітації тощо при відділах управління повітових виконкомів були створені секретні відділи [14, с. 84].

Саме на основі цих відділів у 1920 р. були створені повітові політичні бюро, що стали новою формою органів НК на місцях. Рішення про створення політбюро на території Харківської губернії було прийнято на засіданні

Харківського губкому КП (б) У 1 березня 1920 р. «у зв'язку з організацією інституту уповноважених губернської НК» [14, с. 144].

Повітове політбюро першочерговим завданням мало збір інформації про ситуацію в повіті – продовольчу, соціальну, воєнну-політичну, адже таким чином забезпечувалася реалізація однієї з головних функцій органів НК – інформаційно-аналітична [15, с. 345]. Поруч з цим, повітові політбюро вели боротьбу з явищами, що перебували в компетенції органів НК, – контрреволюція, бандитизм, спекуляція, корупція тощо.

Структура політбюро залежала від тих завдань, що стояли перед органами НК, а саме, могли бути організовані групи по боротьбі з бандитизмом, контрреволюцією, посадовими злочинами, спекуляцією, воєнна група, інформаційна. Часто вони могли бути об'єднані. На чолі групи стояв уповноважений, інколи штат групи обмежувався тільки очільником, інколи група була укомплектована спеціалістами і досить ефективно виконувала поставлені завдання. На чолі повітового політбюро був завідуючий, його помічник та секретар [6, арк. 13].

Згідно зі звітом ХГНК за 1921 р. станом на вересень того року по ситуації в губернії політбюро існували в усіх повітах Харківської губернії та досить успішно справлялися з поставленими перед ними завданнями. Головне – це, звісно, моніторинг суспільних настроїв та збір інформації. З метою виконання цього завдання в кожному повіті політбюро створювало розгалужену агентурну мережу. Так, в Охтирському повіті працювало близько 100 інформаторів, в Богодухівському – 107, Валківському – 130, Вовчанському – 206, Змієвському – 77, Ізюмському – створювалася мережа інформаторів, Лебединському – 145, Сумському – вербувалися нові інформатори в зв'язку зі створення в м. Сумах повітової надзвичайної комісії, Чугуївському – 45, Куп'янському – більше 170 і Харківському – 12 [7, арк. 27-34]. Також існували групи розвідки чисельністю від 7 до 19 співробітників, а також кожен повіт розбивався на райони на чолі з

районними уповноваженими з інформації і згідно з адміністративним поділом на волості, що теж очолювалися агентами [15, с. 337-348].

Крім цього, повітові політичні бюро займалися паливною, гужовою, лісозаготівельною та продподатковою кампаніями. Мається на увазі, що політбюро мали забезпечити виконання обов'язкових постанов радянської влади про сплату продовольчого податку, надання населенням власного транспорту для потреб армії, про участь населення у лісозаготівлі та передачу особистих запасів пального на «народні потреби» [7, арк. 28-29].

Як органи НК, політбюро займалися і безпосередньою боротьбою з контрреволюціонерами, спекулянтами, бандитами та корупціонерами. Наприклад, в Чугуївському політбюро за період з 1 лютого по 15 травня 1921 р. було порушено 57 справ різного характеру – бандитизм, посадові злочини, контрреволюція та спекуляція [5, арк. 4-4 звор.].

Політбюро, на відміну від повітових надзвичайок, не мало позасудових повноважень. Справи, порушені місцевим політбюро, розглядали спеціально створеними у повіті судовими трійками у складі завідуючого політбюро, головою повітового виконкому і завідуючого юридичним відділом виконкому або завідуючого відділом управління повітового партійного комітету. Ця трійка могла виносити вироки у справах, де покарання обмежувалося 3-річним терміном перебування у концтаборі. Всі інші справи, порушені за фактом більш тяжких злочинів, направлялися на розгляд Колегії губернської НК, Народного суду, революційного трибуналу [4, арк. 19].

Вище зазначалося, що у м. Суми була створена повітова НК. Таке рішення було продиктовано тим, що Суми та Сумський повіт мали стратегічне значення для губернії, територіально віддалені від Харкова, і з метою оптимального та ефективного налагодження роботи органів НК тут створювалася повітова надзвичайка, наділена, порівняно з політбюро, більшими повноваженнями. Структура Сумської повітНК була подібна до ХГНК. Інформаційна частина спиралася на розгалужену мережу 11 районних

уповноважених та їх помічників, інформаторів та 10 конспіративних помічників у самому місті та виконувала колосальну роботу, а саме: складання щоденних та триденних звітів про рух заарештованих, про становище в повіті, кожні два тижні та щомісяця до центрального апарату губНК готувалися звіти про діяльність Сумської повітНК, збір та обробка звітів, що надходили з державних установ та підприємств, моніторинг за виконанням продовольчого податку та інших «ударних» кампаній [7, арк. 31].

Комісія не лише здійснювала нагляд за проведенням в життя постанов радянської влади, а й брала в цьому безпосередню участь. Представник від Сумської повітової НК був направлений в органи місцевої влади і допомагав реалізовувати поставлені центром завдання [7, арк. 33].

Поруч з цим, як у Сумської повітНК, так і політбюро Харківської губернії існували проблеми, головна з яких – брак досвідчених кадрів з відповідним досвідом та підготовкою, тому досить часто штати були недоукомплектовані. У звітах ХГНК досить часто фігурує вираз про «незадовільну» роботу тієї чи іншої групи того чи іншого політбюро [7, арк. 34]. У жалюгідному стані перебували в'язниці при політбюро, тому заарештованих намагалися розподілити між іншими правоохоронними структурами [6, арк. 13 звор.].

Загалом, в організації органів НК в повітах Харківської губернії можна говорити про два періоди: першу половину 1919 р., коли у повітових центрах створювалися надзвичайні комісії, і період з кінця 1919 до 1922 рр. – час функціонування політичних бюро. Головні відмінності у діяльності цих органів полягали в наступному: політбюро, на відміну від надзвичайної комісії, було більше інтегроване до системи місцевої влади, тоді як НК мала підкреслену окремішність, що створило підґрунтя для конфлікту; політбюро було позбавлене позасудових повноважень, що скоротило кількість зловживань і покращило імідж органів НК у суспільстві. Головне завдання

політбюро у повітах полягало у зборі та аналізі інформації, яка надавалася далі губернській НК з метою швидкої та ефективної ліквідації потенційних загроз для радянського режиму. Політбюро мало чітку координацію не лише з губНК, а й з місцевою міліцією та органами влади.

Органи НК в повітах, незважаючи на брак кадрів та недоліки в організації роботи, впоралися зі своїм головним призначенням – зміцненню більшовицької влади. Надзвичайна комісія як найбільш ефективний силовий орган забезпечила реалізацію постанов радянської влади – продрозверстку, згодом сплату продподатку, мобілізацію до лав Червоної армії, виконання інших «ударних» кампаній – гужової, паливної, лісозаготівельної тощо.

Література

1. ДАХО, Ф – 2, оп. 1. спр. 234, арк. 48, 50.
2. ДАХО, Ф. Р – 89, оп. 1. спр. 25, арк. 25, 32-35.
3. ДАХО, Ф. Р – 89, оп. 1. спр. 60, арк. 3, 5-6, 24, 29, 36, 43, 102.
4. ДАХО, Ф. Р – 90, оп. 1. спр. 291, арк. 19, 23.
5. ДАХО, Ф. Р – 93, оп. 1. спр. 341, арк. 4-4 звор.
6. ДАХО, Ф. Р – 203, оп. 1. спр. 91, арк. 13-13 звор.
7. ДАХО, Ф. Р. – 203, оп. 1. спр. 290, арк. 21-34.
8. ДАХО, Ф. Р – 1872, оп. 2, спр. 6, арк. 4, 13.
9. ДАХО, Ф. Р – 4872, оп. 1. спр. 1, арк. 1-2.
10. *Из истории* Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.: Сб. документов. – М., 1958.
11. *Кубасов, А. Л.* Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией на Европейском Севере России / А. Л. Кубасов. – М., 2008.
12. *Маймескулов, Л. Н.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990.

13. *Мельгунов, С. П.* Красный террор в России: 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М., 1990.
14. *На защите* революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 гг. Сб. документов и материалов. – К., 1971.
15. *Подкур, Р.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 3-4. – С. 342-356.
16. *Радченко, Л. О.* Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 – на початку 20-х років ХХ ст. / Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Вісник ХНУ. Історія України. № 387. – 1996. – Вип. 1. – С. 171-190.
17. *Семененко, В. І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917-1922 рр.) / В. І. Семененко. – Харків, 1995.

Список скорочень

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами;

ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами;

ДАХО – Державний архів Харківської області;

НК – Надзвичайна комісія;

ХГНК – Харківська губерньська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами.